

L'Andorra agrícola dels segles XVI al XVIII: entre terres i prats

Domènec Bascompte Grau

Arxiu Històric Nacional d'Andorra

Dels orígens de l'agricultura a Andorra

A partir dels resultats de diferents recerques arqueològiques en diversos jaciments d'Andorra s'estableix que les primeres notícies sobre l'explotació dels recursos naturals a Andorra (recolecció de fruits silvestres) daten de l'epipaleolític i mesolític. Les espècies cultivades (blat tendre, pisanes i ordi ja es troben en jaciments datats durant el període neolític¹.

Durant el període alt-medieval. El raïm i els cereals són els conreus primordials. La presència de la vinya a Andorra ja es troba documentada al segle XI. Els arbres fruiters com els pomers, moreres, figueres, pruneres o noguers també són esmentats entre la documentació del període alt medieval. Tampoc cal oblidar l'explotació dels recursos que oferien els boscos. La presència d'horts ja es troba ja documentada i d'ells se n'extreien cebes, cols, rabes, porros, espinacs... A partir del segle XIII ja trobem cultius de cànem a Andorra destinats a la confecció de texits. Pel que fa als estris de treball agrícola ja s'esmenten les bèsties de càrrega i els jous. Durant el període alt-medieval es practica una agricultura de subsistència que en cap cas es troba per sobre de l'activitat ramadera, tal com confirma Roland Viader quan afirma que la producció agrícola de les valls d'Andorra tenia un valor igual o superior al de la ramaderia².

Durant la baixa edat mitja (s.XIV-XV), l'agricultura manté les característiques vistes durant els segles anteriors però condicionada pel desenvolupament que coneix l'activitat ramadera a partir del segle XIII, fruit, segons Susanna Vela, del pas d'una ramaderia de subsistència a una ramaderia comercial³.

1. A.A.D.D., 1989: 27.

2. VIADER, 2003: 187.

3. VELA, 1992: 279.

Finalment i per acabar amb aquesta introducció històrica, pel que fa als estris de treball entre la documentació del període medieval s'esmenten relles per llaurar, aixadons, aixades, porgadors, areus, destrals, destrals de llenya, dalls, falç, aixes, cistells de vimet o jonc, garberes i sagues.⁴ Molts d'aquests estris continuen en ús durant el període modern i contemporani.

L'agricultura a Andorra entre els segles XVI i XVIII

Una terra poc apta per al conreu

A Andorra només un 4% del territori és cultivable degut al seu relleu muntanyós. Nombrosos testimonis documentals datats durant el període modern ens posen de manifest que les condicions climàtiques i geològiques no afavoreixen la pràctica de l'agricultura a Andorra i en citarem un exemple: l'any 1655 en un privilegi expedit per la cancelleria del rei de França i consenyor d'Andorra, Lluís XIV, es descriu la situació següent: "Les dictz exposants estant dans un país afreux et sauvage, situé dans les lieux plus inaccessibles des montz Pirénées, que les neiges rendent presque inhabitables, à tel point sterile qu'il ne leur produit aulcune sorte d'alimans..."⁵ Aquests documents són destinats a obtenir privilegis econòmics i per tant s'ha exagerat, a la baixa, la realitat econòmica que es viu al país, ja que per altres testimonis documentals sabem que a Andorra hi ha una determinada producció agrícola suficient molt anys per sobreviure.

Ubicació i tipus terres de conreu

En les actes de compra-venda es distingeix la compra venda d'una terra, un prat o un hort. Per tant, el buidatge d'aquesta tipologia dels protocols notariais i dels arxius de les cases privades ens ha d'aportar una valuosa informació sobre la distribució i ubicació de les terres de conreu, tasca encara per realitzar pel cas de la majoria de parròquies.

Probablement fins a finals del segle XIII les terres de cultiu són al fons de les valls, prop dels rius, que és on es troben les terres de més qualitat. A partir d'aquell moment i fins el segle XX, donada la necessitat d'herba per la creixent cabana ramadera, les terres situades prop dels rius o rierols es converteixen en prats de dall i les terres de conreu es traslladen a terres de secà i als vessants de la muntanya en les típiques terrasses escalonades. Josep Mª Bringué afirma pel cas del Pallars que durant els segles XVI i XVII es produeix la reconversió dels camps de

4. VELA, 2002: 41.

5. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu de les Set Claus, perg. núm.179.

conreu i vinyes en prats.⁶ Aquest *procès també es pot donar a Andorra*. Antoni Puig, a finals del segle XVIII, ens ratifica la visió de la distribució de les terres a Andorra que hem apuntat anteriorment amb aquestes paraules: “*La agricultura la major part és en terra secana i àspera, i la resta [en los] fondos de la riberas [b]la on no se pot regar ; i priva de son adelantament los molts roquerals i penyas i fragositat de terreno, i no hi ha més medi per fomentar-la . Totes les terres que se poden regar del riu o torrents són prats. En temps passat no hi havia tants prats com en lo temps present i no se poden augmentar més sens graves perjudicis*”.⁷

Es desprén d'aquestes paraules que a finals del segle XVIII el desequilibri entre terres de conreus i prats de dall era una realitat o el què es el mateix l'espai ramader s'havia menjat l'espai agrícola.

Tipus de terres de conreu

A partir de l'esmentat en l'apartat anterior el paisatge agrari andorrà durant el període modern era un veritable mosaic de boscos, terres ermes, prats i terres de conreu. Pel que fa a aquestes trobem dos tipus de conreu molt diferenciats: les terres de cultiu i els prats de dall, ja que per tècniques de conreu i destí de la producció són dos àmbits molt diferenciats. Com a terres de cultiu trobem bàsicament el camp de blat, la vinya i l'hort. Aquestes es troben documentades en totes les parròquies andorranes.

Els camps de cereals

El cultiu de cereals es troba documentat en totes les parròquies d'Andorra. S'ha documentat aquest cultiu a l'Aldosa de Canillo, a 1750 metres d'alçada, tal com es desprén d'una venda feta pel comú de Canillo a la casa Bortoló de l'Aldosa, l'any 1631, d'una terra comunal prop de la borda del Fiter, destinada al conreu de cereals⁸, la qual avui s'ha convertit en prat. El conreu de cereals arriba fins a Soldeu a 1800 metres.

Durant el període modern el conreu de blat per excel·lència a Andorra és el sègol. En els afors del preu del blat per part del Consell de la Terra de finals del segle XVI s'especifica que es fixa el preu del blat sègol i el de les mixtures (mestall?) i no del blat de forment. Per contra en l'afor del preu del pa si que es distingeix el preu del pa de sègol del de forment. A Andorra es cultiva poc blat de forment i la majoria del que s'hi troba ve importat des de Catalunya o el sud de França. Al segle XVI també trobem referenciat el cultiu d'espelta, cul-

6. BRINGUÉ, 1995: 31.

7. OLIVER; VELA: 1994.

8. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Comu de Canillo, llibre d'actes (1575-1649).

tiu que encara és viu al segle XVIII. La documentació dels segles XVI i XVIII, però, no fa cap referència al cultiu de blat de moro ni de mill a Andorra.

Les vinyes

El cultiu del raïm destinat a la producció de vi va anar de més a menys fins arribar a la seva desaparició a finals del segle XVIII. Aquest cultiu és més freqüent a les parròquies baixes del país, especialment a Sant Julià de Lòria i a la zona d'Andorra la Vella i d' Escaldes-Engordany. Tot i així sembla que el cultiu de la vinya també podia haver arribat fins a la parròquia de Canillo.⁹ Una de les últimes referències a l'existència d'una vinya a Andorra la Vella la trobem l'any 1710 quan un cònsol i un conseller del quart d'Andorra la Vella judiquen un tros de vinya al costat de l'hort de Joan Ribal.¹¹ David Mas manté que la vinya no desaparegué a Andorra a causa de la epidèmia de filoxera del segle XIX sinó que és suplantada a mitjans del segle XVIII pel cultiu de tabac.¹¹ La vinya ja entra en regressió a partir de la segona meitat del segle XVII, i certament la introducció del cultiu de tabac en pot ser la causa.

L'olivera només podia viure al sud de la parròquia de Sant Julià de Lòria i la seva presència entre la documentació del període modern és nul·la.

Els horts

Totes les cases d'Andorra cultiven un o varis horts. Alguns són situats prop de la casa i altres més allunyats. Tot i que alguns horts són situats prop de les vies d'aigua, aquesta no és una condició imprescindible per la seva ubicació. Antoni Puig informa del cultiu de les hortalitxes següents al segle XVIII: *Cols, bledes, espinachs i sarros Aquest cultiu es feia en lo alt de les muntanyes, en les pletes dels bestiaris, i en els horts s'hi plantaven de les seves arrels.*¹²

Els camps de llegums

A partir del segle XVIII es troba documentat a Andorra el cultiu de llegums, ja sigui en terres de guaret, o en terres cedides pel Comú que havien de ser tancades pel propietari. Així l'any 1721 el Comú d'Andorra dóna llicència a tots aquells particulars que vulguessin fer fesols o altres llegums en terres del Comú,

9. LOBET, 1947: 116.

10. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Casa Blau, doc. núm.39.

11. MAS, 2003: 147.

12. OLIVER; VELA, 1994: 28.

amb la condició que sigui en un lloc tancat i no tallin llocs de pas, i que si no eren tancats no s'hi podia aplicar ban ni tala.¹³ També es cultiven lletnies i pesols.

Els camps de lli i cànem

A Andorra s'ha documentat l'existència de camps de lli i canemars, tot i que en poca quantitat. La producció d'aquests cultius és destinada a la manufactura tèxtil i especialment a la de la confraria de paraires i teixidors de Sant Pere Màrtir i Sant Ivó d'Escaldes-Engordany. Antoni Puig ens explica el següent sobre aquests cultius minoritaris: *“Los cànems i lli se n'hlj cull (encara que poch, que no basta per consum del terreno) i de molt ínfima qualitat. Lo estanyen, qui ab bassa, i qui al llos, i ab los instruments comuns a la província lo posen a pun[t] de filar, i no se n'hlj cull per vendre.”*¹⁴

Els camps de tabac

L'origen del cultiu de tabac a Andorra segons Francesc Pallerola i Salvador Llobet es pot haver iniciat al segle XVII i més concretament a partir de 1634 quan el govern de Castella va decidir la monopolització de la venda d'aquest producte.¹⁵ Les primeres notícies sobre el cultiu de tabac a Andorra daten de la primera meitat del segle XVIII. Així la primera notícia de cultiu de tabac a Andorra data de l'any 1733 quan el Consell General a instàncies del copríncep episcopal mana que fossin arrencades les plantes de tabac que s'havien plantat.¹⁶ Un any més tard, el Comú d'Andorra fa saber que a través del Consell General s'havia sabut pel copríncep episcopal que el govern de Madrid havia eliminat les franquícies duaneres als andorrans i que això els perjudicava per anar a la fira d'Escaló, a Tirvia. La causa d'aquesta decisió era perquè es continuava cultivant tabac a Andorra.¹⁷ Malgrat els esforços del copríncep episcopal i del Consell General, format bàsicament per ramaders, el cultiu de tabac no va poder ser erradicat d'Andorra, situació que comportà la proliferació del contraban d'aquest producte i l'entrada d'estrangers de les regions veïnes per dedicar-se a aquesta activitat. Els hereus i cabalers de les cases més modestes també practiquen el contraban de tabac, ja que per ells aquesta activitat és un complement econòmic important a la seva precària situació econòmica. Alguns dels esforços per prohibir el cultiu de tabac a Andorra el trobem l'any 1765 quan el Consell General d'Andorra demana a Francesc Fernandez de Xàtiva, bisbe d'Urgell que utilitzi la seva autoritat a fi

13. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu de l'antic Comú d'Andorra, llibre d'actes, f.61r.

14. OLIVER; VELA, 1994: 28.

15. LLOBET, 1947: 126.

16. MAS, 1986: 142.

17. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu de l'antic Comú d'Andorra, llibre d'actes (1713-1753).

d'exterminar el cultiu, fabricació, comerç i contraban de tabac a Andorra.¹⁸ L'any 1790 i davant l'impossibilitat de tallar el cultiu i contraban de tabac les autoritats espanyoles autoritzen el cultiu de tabac a Andorra per a ús intern, concentrant els seus esforços en la persecució del contraban. En paraules de David Mas, la difusió del cultiu de tabac a Andorra és tal que va ser totalment impossible l'erradicació d'aquesta pràctica, la qual perdura encara fins els nostres dies.¹⁹

Els prats de dall

Antoni Fiter i Rossell en el seu Manual Digest ja deixa clar que: “*la cullita més principals de dites valls, es de herba per a mantenir los bestiar i per assò las célebres praderias de ellas són molt estimadas*”.²⁰ Així, doncs, l'herba és el principal cultiu de l'Andorra moderna i els prats de dall el seu espai de producció. L'herba és destinada a la manutenció del bestiar i podia ser enmagatzemada dins les bordes.

La producció de farratge permet fer dues collites anuals, una al maig i una al setembre. Els prats necessitaven ser regats i per aquest motiu es contruïren nombroses sèquies, les quals sovint són l'origen de nombrosos conflictes entre particulars els quals han de ser arbitrats per les autoritats comunals. Les primeres notícies sobre l'existència de sèquies daten del segle XVI, tot i que el seu origen és anterior i fins el segle XIX no es porta a terme la construcció dels primers recs. La situació dels recs prop dels camins era una altra font de conflictes per les autoritats comunals i fins i tot el Consell de la Terra es veu obligat a intervenir-hi. L'any 1652 el Consell de la Terra decreta un arrest de caràcter general pel qual es prohibeix regar els prats de la vora del camí ral des de Sant Miquel de maig a Sant Miquel de setembre per que l'aigua mullava els camins.²¹ En cas d'aiguat la situació de les sèquies és un element a tenir en compte, ja que es convertien en veritables rius. No costa gaire d'imaginar aquesta situació segons el testimoni documental datat l'any 1727 segons el qual el Comú d'Andorra intervé en una qüestió que enfronta a Joan Itet amb Macià Tomàs perquè aquest havia trencat durant el mes de juny anterior una sèquia de l'hort de Joan Itet perquè l'aigua li inundava l'estable en un dia de fort aiguat.²²

La necessitat d'herba obliga a aprofitar el màxim les possibilitats de collita fins el punt que s'afecten béns comunals o altres béns privats. Així l'any 1663 el Comú de Canillo prohibeix segar herba a les vores dels llacs²³ i l'any 1742 el Comú d'Andorra prohibeix als particulars entrar a collir herba dins els camps de blat.²⁴

18. BARAUT, any?: 64-65.

19. MAS, 1986: 147.

20. FITER ROSSELL, 1998: 39.

21. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Set Claus, llibre 11.

22. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu de l'antic Comú d'Andorra, llibre d'actes (1713-1553), f.112 r.-v.

23. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Comu de Canillo, llibre d'actes, (1575-1649).

24. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu de l'antic Comú d'Andorra, llibre d'actes (1713-1753).

La raó de la preferència del prat per sobre de la terra de conreu cal trobar-la en raons econòmiques, ja que el prat era més econòmic de mantenir i exigia menys treball de manteniment. La cria de bestiar donava més guanys. L'aparició del cultiu del tabac enfronta a ramaders i contrabandistes, ja que les mesures contra el cultiu i contraban de tabac condicionen l'exportació de bestiar.

La resta de productes agrícoles d'origen ultramarí com les patates, la remolatxa, els tomàquets o el blat de moro comencen a ser cultivats a Andorra a partir de la segona meitat del segle XVIII i primera meitat dels segle XIX.

Propietat de les terres de conreu

Com a element de continuïtat del que s'esdevé durant el període medieval, el primer que cal dir és que algunes terres encara són propietat d'algunes institucions privades com l'església, les quals són administrades pels sagristans i arrendades per aquests als particulars de la parròquia.

Les terres de cultiu són repartides entre els hereus i els casalers de les cases altes i mitjes d'Andorra. Les terres, els horts i els prats de primera o de regadiu són en mans privades. A Andorra durant el període modern hi ha una veritable ànsia de terra, ja que a més terra més producció. Ens trobem, doncs, dins el clàssic sistema d'antic règim d'augmentar la producció a partir de l'augment de la superfície cultivada, en comptes de intentar fer més rendible l'agricultura a partir de noves tècniques de conreu. La continua concessió de boïgues provoca la desforestació del territori d'Andorra entre els segles XVI i XIX, situació que contrasta amb la del paisatge andorrà actual on predomina una vegetació exhuberant i uns boscos mals cuidats.

Les cases fortes són les que tenen el major nombre de terres, les més ben situades i les de millor qualitat. Els propietaris mitjans i petits posseïxen algunes terres prop de casa seva i poden rebre l'explotació, en règim d'arrendament, d'algunes de les terres en mans de les cases fortes. Hem trobat un exemple de l'any 1690 del tipus d'arrendament que fa un ric propietari terratinent a un arrendatari d'una casa mitjana, es a dir, Guillem Areny, d'Ordino, arrenda les terres del Vilaró i Ansegú a Joan Pere Camp, el qual les ha de sembrar amb el seu propi gra i partir-se el blat de la cullita. Joan Pere Camp ha de segar les garbes i batre, comproment-se Guillem Areny a lliurar-li un mosso que ha de mantenir Joan Pere Camp. Pels prats Guillem Areny ha de rebre 300 quintals d'herba del Vilaró i 150 d'herba de l'Ansegú. Guillem Areny també es queda amb tota la palla, excepte una poca pel bestiar que pugués tenir Joan Pere Camp. Aquest no pot donar ni vendre fems sinó que l'ha de portar als camps.²⁵

L'accés a les propietats privades siguin terres de conreu o prats es podia restringir si aquesta propietat és declarada terra de defens o de guarda. Això es porta

25. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Casa Areny Plandolit, llibre 28, f.162 r.v.

a la pràctica a través d'un ban de Cort, concedit pel Consell de la Terra. Els beneficis de les terres de guarda respecte les altres ens l'explica de forma molt clara Antoni Puig: “*En las terras de domini particular de las quals moltes són de defens o de guarda, vulgarmen[t] dit, en estas no s'[h]i pot entrar ab bestians ajenos sens permís del duenyo en tot lo any, i a les demés, que no són de defens, s'[h]i pot entrar recullits o trets los fruits*”.²⁶

A fi d'evitar l'entrada de persones i animals, les terres i prats de defens són cercats amb pedres, tal com ens descriu Francisco de Zamora: “*Los campos estan cercados, como igualmente los prados. Los cercan con piedras, sacando del mismo campo la pieza de cultivo y su cerca, empleando para eso los tiros de pólvora*”.²⁷

En cas d'incompliment els infractors són castigats amb una pena econòmica o ban, després d'haver estat denunciats pel bander o un particular.

Tècniques de conreu

El treball de la terra a Andorra no difereix gaire del que ens descriu Mª Àngels Sanllehy per la Vall d'Aran.²⁸

Els pagesos andorrans dels segles XVI, XVII i XVIII utilitzen algunes tècniques de conreu destinades a la millora de la producció. Sovint, però l'estratègia de conreu i l'aplicació de tècniques destinades a la millora de la producció són condicionades per la situació climàtica i geològica del territori.

Les boïgues

La creació de noves terres de cultiu es realitza guanyant terra al bosc mitjançant la tècnica del boigar o artigar que consisteix en tallar els arbres i arbusts, formant un munts amb les branques i les fulles que es recobreixen de terra, amb la finalitat d'aconseguir una combustió més lenta, i els cremen per tal que les cendres serveixin com abob. Les bohigues són fèrtils durant un període de temps de quatre o cinc anys, després s'abandonen perquè es regenerin de vegetació i puguin ser tornades a boigar.

Les tasques agrícoles

El treball de la terra a Andorra no difereix gaire del que es practica en altres llocs. Els mesos d'estiu són els de més activitat. Els treball dels camps atura tota activitat administrativa, les sessions del Consell de la Terra i dels comuns es redueixen al mínim, tampoc es poden celebrar sessions del Tribunal de Corts des

26. OLIVER; VELA, 1994: 31.

27 ZAMORA, 1973: 159.

28. SANLLEHY, 1999.

de Sant Miquel de maig a Sant Miquel de setembre segons s'estableix en un privilegi del bisbe Pere de Castellet de l'any 1570, o bé que el Comú d'Andorra ajorna l'any 1723 la visura de creus a l'empru de la vall de la Llosa fins que s'hagin acabat la feina dels camps.²⁹ El treball de la terra i dels prats consisteix bàsicament en adobar la terra, sembrar-la, protegir els conreus, regar els prats, collir els fruits mitjançant la sega o el dall, triar les parts aprofitables dels mateixos i emmagatzemar-los.

La transacció d'una terra de conreu no es podia fer en qualsevol moment i depen de l'estat en què es troba la terra, així en els casos de venda a totes passades, vendes a carta de gràcia o permutes la terra havia d'estar buida.

L'adob de la terra és important per la regeneració de la mateixa i en això hi participa de forma activa el bestiar. Després de la collita el bestiar, especialment cabres i ovelles, entra a les terres dos dies després que les garbes són retirades per aprofitar els rostolls, al mateix temps que la presència del bestiar serveix per femar i bogar les terres. El dret d'accés del bestiar a les terres és sovint motiu de conflicte i obliga les autoritats comunals a legislar la regulació d'aquest accés.

La roturació de les terres es practica mitjançant l'ús de l'arada, poc evolucionada des del període romà, feta amb fusta i relles de ferro, les quals eren tibades per dos parells de bous, vaques o eugues. La presència d'animals per treballar les terres és limitada a fi de que no causin massa dany a les pastures o altres conreus, motiu pel qual les autoritats comunals regulen la presència d'aquest animals en els troços. Així l'any 1521 el Comú de Canillo, en una de les actes més antigues conservades als arxius comunals, mana que tota persona que porti bestiar per treballar no hi estiguin més de vuit hores, ja sigui de dia o de nit, a la devesa.³⁰ L'ús de bous pel treball de la terra es documenta pel període modern l'any 1551 quan el comte de Foix autoritza als habitants d'Andorra a importar del comtat de Foix 60 parells de bous per aquell any tant solament, "*per quants sense los dits bous no poden laurar ni cultivar ses possessions...*"³¹ L'any 1614 trobem notícies de l'utilització d'eugues i bous pel treball de la terra en una ordenança del Comú de Canillo per la qual s'estableix que a les culties de guaret, és a dir les de Mereig, Perecaus, l'Artiga i altres, que els parells de eugues i bous no pagui un ban el dia que treballin i si la resta de dies.

La sembra de cereals es realitza poc després d'haver fet la collita, tal com ens diu Francisco de Zamora: "Ya hay trigo nacido en este valle (24 de setembre de 1788), pues como hace frio y nieva tanto, necesitan sembrar al acabar la cosecha."³²

La sega dels cereals es comença per la parròquia de Sant Julià de Lòria durant el més de juliol i s'acaba a les parròquies de Canillo i Ordino durant el mes d'a-

29. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu de l'antic Comú d'Andorra, llibre d'actes (1713-1753), f.81v.

30. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Comú de Canillo, llibre d'actes (1613-1672).

31. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Set Claus, perg.núm.114.

32. ZAMORA, 1973: 160.

gost. L'herba es cullida al més de maig en una primera cullita i al més de setembre en segona cullita. El raïm també es cullit durant el més de setembre. La cullita de tabac es realitza entre els mesos d'agost i setembre.

Producció i productivitat

Salvador Llobet afirma que a Andorra es difícil obtenir dades de producció agrícola per la primera meitat del segle XX pel recel de les autoritats a donar-les.³⁴ No cal oblidar que Andorra importa cereals perquè la producció del país no és en teoria suficient, i per tant la difusió de certes dades podia afectar aquesta importació. Pel període modern, en la documentació dels arxius patrimonials trobem dades sobre la producció de la terra i amb l'ajuda dels cadastres es podria tenir una aproximació sobre la productivitat. Per això caldria fer un estudi específic en el qual també s'hauria de tenir en compte les variants climàtiques anuals. Aquí només aportarem algunes dades aïllades estretes d'alguns documents i contrastades amb la informació que ens aporta Salvador Llobet per la primera meitat del segle XX. La terra d'Andorra és pobre pel conreu. Per tant la productivitat no és massa elevada. Els cereals donen 8 x 1 en secà i de 12 a 15 x 1 en regadiu. Pel tabac el rendiment és de 750 Kg de fulla seca per hectàrea.³⁵

Antoni Fiter i Rossell afirma l'any 1748 sobre la producció de sègol a Andorra que: "*Se cull seguel lo que basta anys amb ab altres per la manutenció del país, y algun poch de llegum...*".³⁶ Una cullita normal ha d'abastir, doncs, i tenin en compte la situació demogràfica d'Andorra al segle XVIII, les necessitats del país. Aquesta situació ens fa pensar que per als segles XVI i XVII la producció pot ser fins i tot en alguns moments excedentària, tal com es desprèn de la prohibició decretada per les autoritats andorranes del segle XVI i primera meitat del segle XVII de vendre cereals fora d'Andorra.

Les dades de producció aportades en els documents han de ser valorades, però, amb prudència ja que són extretes de dades fiscals o de súplices destinades a la importació de cereals i per tant la seva objectivitat és dubtosa. Així en un recompte destinat al pagament del delme de l'any 1657 s'informa que a Andorra s'han cullit 325 càrregues de sègol.³⁷ D'altra banda, en una súplica del Consell de la Terra es demana poder importar del comtat de Foix 250 càrregues de sègol per cobrir les necessitats de 3013 habitants.³⁸ Les necessitats per abastir la població de cereals durant el segle XVII es situa en les 300 càrregues. El fenòmen de l'especulació, confirmat a través de les nombroses actuacions dels

34. LLOBET, 1947: 128.

35. LLOBET, 1947: 128-130.

36. FITER ROSSELL, 1998: 395.

37. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Set Claus, doc.núm.1097.

38. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Set Claus, doc.núm.732.

coprínceps i del Consell de la Terra destinades a evitar el frau en la venda de blat, no contribueixen a donar una visió real sobre la producció i productivitat dels cereals a Andorra.

Les indústries i coberts agraris

L'activitat agrària necessita una sèrie de coberts on seleccionar i emmagatzemar els productes agraris. A Andorra com a la resta del Pirineu hem de parlar de molins i bordes.

Els molins

A Andorra es troba l'existència de molins a totes les parròquies d'Andorra, els quals són en mans de cases particulars a excepció del molí de Sant Julià de Lòria que fou comprat per la universitat de dita parròquia a Joan Fors, mercader de Tarascó, l'any 1605.³⁹ A més del molí de Sant Julià de Lòria, es coneix l'existència de molins a Santa Coloma, Sant Vicens d'Enclar, Andorra la Vella, Engordany, Arinsal, Canillo, Ransol, el Tarter i Soldeu.

Els molins d'Andorra i el Pallars són diferents dels de la resta de Catalunya, ja que l'abundància d'aigua al Pirineu fa que no necessetin rasclosa ni bassa per reservar l'aigua.⁴⁰ A Andorra els molins es troben en els fons de les valls, prop dels pobles. El molí més alt d'Andorra es troba a Soldeu.

L'existència de nombrosos molins a Andorra, alguns d'ells d'origen medieval, ens fa pensar en una forta activitat agrícola especialment pel que fa al cultiu de cereals. Alguns d'aquests molins encara són utilitzats durant el segle XX.

Les bordes

El diccionari Alcover Moll defineix la borda com una casa de camp separada de la masia que serveix per a tenir-hi herba i eines de conreu i per habitar-hi els treballadors d'aquell camp. A Andorra i a la resta del Pirineu, la borda és un edifici que representa la muntanya. En la documentació del període modern trobem dins les bordes una petita indústria destinada a batre blat, aspecte que confirma que la borda no és només un establiment destinat a guardar herba pel bestiar i que aquests tipus de construccions són anteriors al segle XVIII. Francisco de Zamora explica en el seu llibre de viatges com es bat antigament el blat a Andorra i ens diu: "*Las Bordas estan más cerca del pueblo y sirven para guardar el beno y las mieses, pues por lo ordinario, luego que se siega, se encierran en ellas*

39. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Comú de Sant Julià de Lòria, perg.núm.25.

40. BOLÓS; NUET, 1983: 16.

y después en invierno van sacando el grano golpeando el haz contra un banquillo de dos pies y acaban de quitar el grano que queda dándole algunos palos, y últimamente lo trillan con caballerías.⁴¹

Altres bordes són només destinades a guardar bestiar i herba, com les de la vall del Madriu, vall declarada recentment com a patrimoni de la humanitat, les quals formen autèntics nuclis de població temporal. L'existència de bordes al segle XVII com a lloc d'habitatge temporal ens ve confirmada per un manament del Comú de Canillo de l'any 1632 a Peirot Farrer, pel qual se li prohibeix rentar roba en el riu que passa per damunt de la seva bord.⁴²

Així doncs, quan parlem de borda, hem de distingir les bordes dels cortals, destinades a emmagatzemar herba, de les bordes de les terres de cultiu, amb una funció més destinada a la indústria domèstica.

Agricultura i ramaderia

La convivència entre l'activitat agrícola i la ramadera durant el període modern es basa en el benefici que una activitat pot comportar sobre l'altra. El cultiu d'herba no s'entén sense la presència de bestiar d'engreix i d'altra banda la utilització del bestiar de treball o el d'engreix per femar les terres és fonamental pel funcionament de la bona pràctica agrícola. L'espai natural de pastura del bestiar són les pastures d'alta muntanya i els rebaixants. L'ordenació i regularització de les zones agrícoles i ramaderes a fi de mantenir l'equilibri abans esmentat és una de les principals competències de les institucions comunals. Així el bestiar de treball només podia romandre un temps determinat a les terres de cultiu així com també el bestiar oví i cabrú que entra als camps per adobar-los.

A partir del segle XVIII l'augment de la cabana ramadera i la necessitat de pastures ja condiciona l'existència de les terres conreu i en aquest sentit Antoni Puig ens explica que: "*Los bestiar que se queden en lo [h]ivern en Andorra se tanquen en la nit i no a l'estiu; los que van a Urgell no se tanquen sinó ab muralles i a l'estiu (...) i també s'hi acostuma engreixar los bou [i] vaques de treta per vendre-los per carn [a la] província de Catalunya, i no s'[bi] pot mantenir [més] bestiar sens perjudici de la agricultura*".⁴³

Josep Mª Bringué afirma pel Pallars Sobirà que terres comunals i terres de conreu particulars no formen estructures territorials antagòniques i que els usos territorials aplevats s'exerceixen sobre les parts del territori més adients, en definitiva una adaptació al medi natural.⁴⁴

41. ZAMORA, 1973: 160.

42. Ídem

43. OLIVER; VELA, 1994: 32.

44. BRINGUÉ, 1995: 30.

Si entre el camp de cultiu i el bestiar es crea una relació antagònica de necessitat i independència, el mateix s'esdevé entre l'home i la terra.

Agricultura i població

L'agricultura és un sector econòmic bàsic per a la societat del període modern. La relació entre l'home modern i l'agricultura es pot establir a diferents nivells. En primer lloc, les tasques agrícoles donen treball a una bona part de la població. En les cases més modestes tota la família participa en les tasques agrícoles i així homes, dones i nens tenen treballen segons les seves possibilitats en les tasques agràries. Colpidor és el cas de la nena d'onze anys Francesca Cosí que és violada mentre plegava herba.⁴⁵

Les cases més benestants lloguen fadrins d'Andorra i de fora per realitzar tasques agràries i fins i tot apareixen especialistes en un treball determinat com és el cas dels gascons contractats per dallar herba.⁴⁶

Un cas que mostra el lligam de relacions socials que s'estableixen a partir del treball de la terra entre la mateixa població d'Andorra és el pagament de 12 lliures, fet per Guillem Areny a Salvador Casal, de Meritxell, per haver-li segat les terres de Mereig l'any 1698.⁴⁷

L'entrada furtiva als camps de conreu és una solució fàcil per una societat on la majoria passa gana, i per tant el robatori de productes de la terra esdevé una pràctica freqüent. El sentit de la propietat i el manteniment de l'ordre social exigien la necessitat de prevenir mitjançant la legislació, i perseguir aquestes actuacions a través dels banders.

El pas per conreus i sembrats és una pràctica antiga i moderna i al segle XVII ja és perseguida com fa el Consell de la Terra l'any 1657, el qual, a fi de corregir l'abús de passar pels blats sembrats i prats, prohibeix que qualsevol persona o bestiar pugui passar per dits indrets, en pena d'un ban de 10 sous, d'aplicació als naturals del país, als de la parròquia i als forasters.⁴⁸ La fam que passa una bona part de la població fomenta l'accés a les propietats particulars, especialment als horts. Per aquest motiu l'any 1648 Francesc de Murat Boquet, veguer del rei de França, mitjançant una crida, prohibeix als particulars entrar en horts i altres possessions per a robar hortalitzes, mel, fruites o llenya.⁴⁹

El treball de la terra i l'aprovisionament de blat per la població esdevé una prioritat pel bon govern de qualsevol territori. El cas d'Andorra no és cap excep-

45. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Casa Areny Plandlit, doc.núm.5827.

46. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Casa Areny Plandolit, llibre 11, f.930.

47. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu/Casa Areny Plandolit, llibre de soldades de la casa Areny Plandolit (1632-1673), f.167.

48. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Set Claus, llibre 11.

49. Arxiu Nacional d'Andorra/Arxiu Set Claus, llibre 3, f.35r.-38r.

ció tal com ens posa de manifest Antoni Fiter i Rossell en el seu “Manual Digest” i concretament en les màximes 25 i 26 destinades al bon govern del país. En la màxima 25 recomana “*Procurar que los individuos de las valls cultivian sas terras a fi de que de ellas estigan abastadas, la primera cosa de blat*”, i ho justifica amb aquests arguments: “Entre los majors cuidados de la providència econòmica, lo majo és de que la república sia rica y abundant . Las riquezas solen abundar o perquè les porten de fora o per las naturals que la terra produeix , y estas las sol produir tant més copiosas quan més cultivada és, y llaurada ab major diligència y cuidado. No hi ha trevall més ben empleat que en cultivar la terra; perquè és trevall honest, just saludable y profitós y necessari, sens lo qual no’s pot passar la vida . És trevall que toca a tots, conserva i exercita lo cos, y aparta el ànima de molts vicis y es lo medi més contundent a que la terra estiga ben abastada de blat, principal atenció y economia que deuen sempre tenir los pares de la república, que la ciutat ben governada té de abundar més de blat que de altra cosa (...) perquè en faltar provissió de blat y pa no faltan may tumultos y ruidos (...) de a ont és, que als cònsols y consellers y pares de la república que tenen lo país y terra ben provehida de blat, los donan los pobles mil bendicions y en lloc de estas ravioras maldicions si falta eixa providència .”⁵⁰ La màxima 26 aconsella afavorir trevalladors, singularment als pagesos y patrocinar als mercaders.⁵¹

L'agricultura a Andorra durant el període modern, una activitat en decadència?

La resposta a aquesta qüestió necessita una primera matització a nivell cronològic. És evident que durant el segle XVI, l'agricultura té un paper preponderant dins l'economia andorrana, tot i així una mica inferior a la situació en què es trobava durant el període medieval. El segle XVII és un segle molt complexe des del punt de vista agrari degut a la situació bèlica que envolta el Pirineu, a la presència d'irregularitats meteorològiques que afecten el rendiment agrícola i a la presència de les epidèmies de peste que condicionen les relacions comercials d'Andorra amb el comtat de Foix i Catalunya. Per aquests motius, l'agricultura del segle XVII és més de subsistència que de creació d'excedents. Al segle XVIII l'agricultura andorrana coneix un moment de canvi que condiciona també el seu desenvolupament durant els segles XIX i XX. En primer lloc l'activitat ramadera arriba al seu màxim nivell, amb la conseqüent necessitat de un major nombre de prats de dall, situació que segons els testimonis documentals anteriorment esmentats posen en perill l'activitat agrícola. Apareixen nous tipus de conreu com les lleguminoses i especialment s'introdueix el cultiu del tabac que desbanca bona

50. FITER ROSSELL, 1998: 502-503.

51. FITER ROSSELL, 1998: 504.

part de la producció de cereals, amb el que l'importació d'aquests productes esdevé cada cop més necessària, en un moment en què la situació de privilegi comercial d'Andorra comença a ser qüestionada. Tot i així, i malgrat aquests canvis, a finals del segle XVIII l'agricultura andorrana encara gaudeix de bona salut.

El motiu pel qual l'activitat ramadera té més interès econòmic durant el període modern que l'agricultura cal recercar-lo en les raons de demanda. La carn andorrana, especialment la de xai, és venuda per tota la geografia catalana, a Barcelona o Cervera per citar dos exemples que hem trobat entre la documentació. La necessitat de llana per abastir la manufactura tèxtil també explica l'augment de la cabana ramadera ovina durant aquests segles. D'altra banda i per raons geogràfiques i climàtiques l'activitat ramadera és més pròpia de les terres de muntanya que de la terra baixa, on les superfícies agràries són més grans i l'agricultura la principal activitat econòmica.

Evolució de l'agricultura a Andorra durant els segles XIX i XX

Durant el segle XIX es consolida i agreuja la situació agrària creada durant el segle XVIII, és a dir, la producció d'herba continua essent el principal conreu i les plantacions de tabac creixen de forma desorbida, fins al punt que molts pagesos andorrans canvien progressivament els seus cultius de blat, segol i llegums, pel més lucratiu del tabac, el qual a finals del segle XIX, coneix una millora qualitativa amb la introducció de noves llavors que substitueix la tana tradicional. A partir del segle XIX s'introdueix la patata i el blat de moro. Fra Tomàs Junoy en la seva història d'Andorra publicada l'any 1838 al parlar de l'agricultura ens diu: *“ En todas las parròquias se cull blat seguel del que menjan regularmente totom lo pa. En los anys regulars ne falta molt poc per lo consum. Las millos terras són destinadas a la praderias, las cuales y las montanyas los produexen pastura abundante per lo mol bestiar de llana, cabras, bacas y eguas que crian. De llegums ne crien per son consum, de truffas⁵² també ne tenen per la cria dels tossinos. Los àrbres fruitès de montanya són poc cultivats.*⁵³

Bonifaci Ulrich en el seu estudi sobre Andorra publicat l'any 1851 reforça l'anteriorment dit a l'afirmar que la producció de farratges continua essent l'activitat principal de l'agricultura andorrana i a la que es destinen els millors terrenys, si bé ja ni la producció de cereals ni la de llegums i hortalisses, encara que la collita sigui bona, no són suficients⁵⁴ i és que la pressió demogràfica ja es deixa sentir.

A finals del segle XIX i principis del segle XX, s'inicia un període de crisi econòmica a Andorra que obliga a molts andorrans a deixar el país. Andorra a nivell

52. *Per* patates.

53. JUNOY, 1983: 50.

54. Arxiu Nacional d'Andorra/Fons Josep M^o Vidal Guitart. ULRICH, 1852: 34.

agrícola no s'ha modernitzat i fins i tot m'atreveixo a dir que s'ha endarrerit respecte segles anteriors. En aquest sentit resulta revelador el testimoni de Fernando de los Rios Urruti, el qual en el seu llibre sobre Andorra publicat el 1920 afirma que: *“La agricultura que hay es rudimentaria, atrasada; al comenzar la guerra principiaban a ensayar el beneficio que podria reportarles el uso de los abonos, y el deficientisimo engrase de las tierras que ese estado de iniciación supone, unido a la tenacidad absurda en un mismo cultivo, es causa de que los rendimientos sean escasos. El tabaco, que era lo que antes más producía, y podía ser hoy, dado los precios a que lo pagan en Francia, un motivo de gran riqueza, se desarrolla pobremente, quizá por agotamiento de la tierra de la que todo se espera sin darle nada; además el tabaco del país es malo. (...) No suelen dividir en varias hojas el suelo para alternar los cultivos, sino que lo común es que durante años esten dedicando a lo mismo una parcela. La parcela es el cultivo de más rendimiento; también lo es el de hortalizas, y no dejan de dar algunos beneficios los frutales. (...) Las praderas són deficientes; no se las atiende y a ello se debe que abunden en ellas las hierbas de poco valor nutritivo y escaseen las leguminosas”*.⁵⁵ No és que l'agricultura a Andorra hagués perdut qualitat sinó que es mantenia en els mateixos paràmetres del segle XVIII, és a dir s'havia endarrerit per estancament.

Després de la Guerra Civil i la 2ª Guerra Mundial comença el creïment urbanístic d'Andorra. La necessitat de terrenys destinats a la construcció d'immobles condiciona la supervivència de moltes propietats, especialment a les parròquies d'Andorra la Vella i Escaldes Engordany. En aquestes parròquies molts dels antics pagesos es converteixen, doncs, en propietaris d'immobles i explotacions hoteleres. Andorra la Vella i Escaldes es transformen en aquell conegut “carrer amb botigues”. L'expansió i popularització de l'esquí a partir dels anys 70 com activitat lúdica desenvolupa la febre turística a les parròquies situades més al nord del país com Canillo, Encamp, Ordino i La Massana, les quals també coneixen un fort desenvolupament urbanístic. Per aquests motius i utilitzant les paraules de Mª Jesús Lluelles: *“El sector primari a Andorra ha experimentat un important retrocès durant els últims trenta anys. Les activitats agropecuàries base natural de l'economia tradicional, tenen avui un paper testimonial, residu històric de la seva antiga esplendor”*.⁵⁶ Miquel Font, pagès de casa Pirot de Ransol, en una comunicació presentada en unes jornades sobre el sector primari a Andorra, organitzades per la Societat Andorrana de Ciències l'any 2003, fa una reflexió sobre el que ha estat la situació agropecuària a Andorra en el passat i arriba a la conclusió que: *“Mirant un xic enrera, des del present, ens adonem que els ramaders i els agricultors han estat persones que han tirat endavant les explotacions agrícoles, no pas per la rendibilitat propiament dita, sinó pel sentiment, per la conservació del patri-*

55. RIOS, 1994: 17-18.

56. LLUELLES, 1991: 17.

moni natural i per l'amor a la terra".⁵⁷ Avui la situació de l'agricultura i la ramaderia a Andorra és motiu de preocupació i mereix l'atenció dels mitjans de comunicació com se'ns mostra en un article de premsa al Diari d'Andorra el 20 d'octubre de 2004 i signat per Albert Belis titulat "Els últims pagesos",⁵⁸ en el qual es recull una entrevista realitzada a tres joves d'Andorra, on es posa de manifest el poc futur que veuen en l'activitat agropecuària a Andorra. Cito dos paràgrafs de l'esmentat article que penso poden ser motiu de reflexió: "*Tot i ser un país de muntanya, cada vegada és més difícil trobar a Andorra una persona que treballi la terra. En canvi en llocs propers com ara Sort o la mateixa Seu d'Urgell, encara és força habitual*". També afirma: "*S'hauria de canviar el model de creixement del país; ara mateix ens estem quedant sense lloc per al bestiar i tot són complicacions. Qui sap, doncs, si amb aquesta situació el Jordi, l'Òscar i l'Alex seran els últims pagesos d'Andorra*". De totes maneres vull ser optimista i pensar que mentres hi hagi un pam de terra per treballar o per explotar hi hauran pagesos.

A la demanda d'una nova visió de la història de l'agricultura a Andorra

Des del punt de vista de la historiografia andorrana, l'agricultura és un tema d'estudi marginat, ja que una bona part dels estudis sobre medi natural s'han centrat en l'utilització dels boscos, l'ús dels comunals o en la pràctica de la ramaderia, activitats que defineixen d'una manera més pròpia però menys completa l'economia de muntanya. El desenvolupament dels estudis d'història agrària ens hauria d'aportar una millora qualitativa d'alguns dels aspectes de la història d'Andorra avui oblidats: que els andorrans també van ser un poble de pagesos. La proliferació d'estudis que aprofundeixin en el coneixement de la història agrícola d'Andorra ha de permetre una millor comprensió de la situació social de cada moment històric. A continuació esmento algunes de les possibles conclusions que es podrien extreure a partir d'aquest estudi:

El període alt-medieval és més agrícola que ramader.

Des del període baix-medieval, el desenvolupament de les ciutats porta a la potenciació de l'activitat ramadera en detriment de la agrícola.

Durant els segles XVIII i XIX l'agricultura perd el seu pes específic i esdevé un complement d'altres activitats econòmiques.

Al segle XX l'agricultura es orienta més vers les demandes del mercat, ja que practica només és cultiva tabac, i que la millora de les comunicacions permet portar productes agraris de l'exterior amb facilitat.

57. FONT, 2004: 19.

58. Diari d'Andorra, any XII, núm.4560.

El bagatge educatiu i cultural que ens aporta el coneixement de les activitats agropecuàries s'ha de tenir en compte per a la millora de l'atractiu turístic del país, la formació de les noves generacions i el manteniment del patrimoni natural d'Andorra

A partir de l'estudi que està realitzant el gironí Sebastià Villalón, dirigit pel doctor Olivier Codina, sobre la propietat de la terra a Andorra durant els segles XIX i XX, estudi realitzat amb l'ajuda econòmica del Ministeri d'Educació, Cultura, Joventut i Esports del Govern d'Andorra i el suport a nivell documental de l'Arxiu Nacional d'Andorra, s'ha posat la primera pedra en la potenciació d'aquests tipus d'estudis que espero que no sigui l'últim.

Bibliografia

- A.A.D.D. (1989). *Andorra arqueològica*. Andorra: Govern d'Andorra.
- BOLÓS, Jordi; NUET, Josep (1983) . *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres.
- BRINGUÉ, Josep Maria (1995) "Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà". [Tesi doctoral]. Universitat de Barcelona.
- FITER ROSSELL, Antoni (1998). *Manual Digest*. Andorra: M.I. Consell General.
- FONT, Miquel (2004). "Necessitats del sector primari i solucions". Dins: *El sector primari a Andorra té futur? Novenes jornades de la Societat Andorrana de Ciències*. Andorra: Govern d'Andorra.
- JUNOY, fra Tomàs (1983). *Relació sobre la vall d'Andorra*. Andorra: Promocions literàries.
- LLOBET, Salvador (1947). *El medio y la vida en Andorra*. Barcelona.
- LUUELLES, Mª Jesús (1991). *La transformació econòmica d'Andorra*. Barcelona: L'Avenç.
- MAS, David (1986). "La repressió del cultiu i contraban de tabac al segle XVIII". *Butlletí del CACH*. Andorra.
- MAS, David (2003). "Pagesos i artesans". Dins: *Una Història d'Andorra, temàtica*. Andorra: Govern d'Andorra.
- OLIVER, Francesc; VELA, Susanna (1994). "Les Respostes de les valls d'Andorra al qüestionari de Francisco de Zamora (1788)". *Quaderns d'Estudis Andorrans*. Vol. 6. Andorra: Cercle de les Arts i de les lletres, p. 26-31.
- RIOS, Fernando de los (1994). *Vida e instituciones del pueblo de Andorra* [Facsimil]. Madrid: Universidad Internacional Menendez y Pelayo.
- SANLLEHY, Mª Àngels (1999). "Comunitats, veïns i arrendataris a la vall d'Aran". [Tesi doctoral]. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- ULRICH, Bonifacio (1852). "Apuntes sobre los valles neutrales de Andorra". [Manuscrit].
- VELA, Susanna (1992). "Andorra a la baixa edat mitjana (s.XIV-XV)". *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans*. Barcelona.

VELA, Susanna (2002). *Diplomatari de la vall d'Andorra segle XV*. Andorra: Govern d'Andorra.

VIADER, Roland (2003). *L'Andorre du IX au XIV siècle: montagne, féodalité et communautés*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

ZAMORA, Francisco de (1973). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial.